

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію ТРУЩИНСЬКОГО Марека

**«Катехизація у римо-католицькій, греко-католицькій та православних Церквах на території Північно-Східної Польщі у 1945–1989 рр.»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за
спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія**

Республіка Польща є сусідом і стратегічним партнером України, має цілу низку схожих паралелей історичного розвитку з нашою державою, вже не кажучи на багатовікове переплетення історичних доль українців і поляків та непрості сюжети їхніх взаємин в минулому, тому природно, що історія Польщі постійно була і залишається об'єктом особливих наукових зацікавлень українських дослідників, починаючи з М. Костомарова, М. Грушевського, С. Томашівського і закінчуєчи присутніми в цій залі сучасними вітчизняними істориками-полоністами. Окрім Львівського національного університету значні традиції славістичних студій, в тому числі з полоністики, були закладені ще з кінця 1940-х років в академічному Інституті історії України, в якому я маю честь працювати вже понад 40 років. Виходячи з настанов відомого українського історика Ф.П. Шевченка, який у 1949-1960 рр. очолював в Інституті відділ історії країн народної демократії, про те, що «вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо, і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі», до вивчення питань новітньої історії Польщі активно долучилися І. Євсеєв, П. Калениченко, В. Чугайов, В. Колесник, Л. Зашкільняк, І. Лісевич, Т. Зарецька та деякі інші науковці Інституту. Але ідеологічне й політичне спрямування їхніх праць обмежувало обрії неупередженого погляду на історію Польщі і поляків, а велика кількість питань ними взагалі обходилася. До таких належали передусім питання взаємовідносин між комуністичною владою і Церквою, впливу католицької та інших церков на суспільно-політичне життя та масову свідомість громадян Польської Народної Республіки, яка в ті часи була найслабкішою ланкою соціалістичного табору саме через вплив і активність

церкви, протести на підтримку якої поляками періодично набували масового характеру, як це було наприклад у 1949, 1956, 1970, 1980-81, 1989 роках. Ще більше це стосується такої специфічної теми, як вивчення процесів катехизації, як одного з важливих елементів релігійного навчання і виховання в часи ПНР і водночас головної перешкоди на шляху марксистської індоктринації польського суспільства у 1945-1989 рр. Грунтовне розкриття такої специфічної теми під силу лише фахівцю, наближенному до Церкви та її повсякденного життя, добре обізнаному із церковними джерелами, папськими документами, катехитичними інструкціями тощо.

Водночас, обрана п. Мареком Трушинським тема дисертаційного дослідження заслуговує на особливу увагу не лише з погляду релігієзнавства та історії церкви, але й залишається актуальною для історичної науки, зокрема полоністики. Специфіка повоєнного розвитку Польщі полягала у тому, що не дивлячись на встановлення комуністичного режиму й входження країни до соцтабору, релігійні традиції у державі залишалися і були досить значними: навіть окремі члени правлячої Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) відвідували костел, віддаючи данину національній традиції. Зрозуміло, що виходячи з ідеологічних зasad влада здійснювала активну атеїстичну роботу, однак на відміну від СРСР та деяких інших соціалістичних країн тут була своя специфіка. Церква, лідери якої залишалися авторитетними і впливовими серед польського населення, намагалася впливати не лише на віруючих у душпастирському контексті, але й шукати важелі впливу на польських політиків і державну та партійну владу в цілому. Отже, хоча робота М. Трушинського присвячена катехизації, вона торкається значного історичного пласти подій, на багатому масиві емпіричних даних аналізує суспільно-політичні та національно-релігійні процеси 1945-1989 рр. в Польщі, вплив на польське суспільство Ватикану та загальноєвропейських подій тощо, тобто представлене до захисту дослідження відповідає спеціальності «всесвітня історія». Щоправда, з нашого погляду цьому більш доречніше відповідало б

дещо змінене формулювання теми дисертації, а саме: «Взаємовідносини влади і церкви в процесі здійснення катехизації (далі за оригінальною назвою)».

Наукова вагомість дисертації М. Трушинського полягає також в тому, що у дослідницькому контексті регіон Північно-Східної Польщі є оригінальним для вивчення: це обумовлюється, насамперед, двома чинниками – по-перше, релігійні традиції в цій частині Польщі випливали з аграрного характеру економіки земель, місцьких традицій та збереження високої ролі священиків у житті селян; по-друге, регіон визначався строкатим етнічним складом (з давніх часів проживали українці, білоруси; додалась ще частина українського населення, яка заселила ново-набуті терени («*ziemi odzyskany*»), який визначав функціонування в регіоні поряд з римо-католицькою також православної та греко-католицької церков.

Тема дисертаційного дослідження М. Трушинського пов'язана з проблематикою, яка плідно розробляється істориками Львівського національного університету імені Івана Франка, зокрема кафедрами історії Центральної та Східної Європи та новітньої історії України. Структура роботи в цілому відповідає поставленим меті і науковим завданням, які сформульовані досить чітко й науково обґрунтовано. Щоправда, як для докторської дисертації, визначених автором завдань дослідження з нашого погляду замало. До того ж, більш широкого визначення, виходячи із змісту дисертації, мав би мати об'єкт дослідження, наприклад: «суспільно-політичні й національно-релігійні процеси у ПНР», а не лише «аналіз здійснення катехизації», що є передусім предметом дослідження (стор. 4 автореферату).

Перший розділ дисертаційної праці присвячений аналізу історіографії, джерел та методології дослідження. Автор справедливо зазначає, що не дивлячись на входження Польщі в коло держав східного блоку та декларування владою комуністичних ідеологем, в країні фактично не припинялося неупереджене вивчення дослідниками історії релігії та римо-католицького костелу. Такий стан обумовлювався діяльністю в державі Люблінського католицького університету та інших подібних інституцій. Автор зокрема

наголошує, що у 1960-их рр. з'явилася робота майбутнього папи Кароля Войтили «Виховання для служби Костелу», покликана формувати нову формaciю людини-християнина та нову формaciю капелана. Разом з тим, викликає подiв вiдсутнiсть в iсторiографiчному роздiлi аналiзу численних праць, присвячених самому Папi Римському, наприклад двотомної книги Джорджа Вейгела «Йоанн Павел II. Свидетель надежды» (М., 2001) та ін. Безумовно, заслуговувала б на особливу увагу дисертанта також українська iсторiографiя новiтньої iсторiї Польщi. Зокрема, в синтетичнiй працi Л. Зашкiльняка i М. Крикуна «Iсторiя Польщi: Вiд найдавнiших часiв до наших днiв» (Львiв, 2002) окремий пiдроздiл присвячений взаєминам владi i церкви в умовах комунiстичного експерименту в ПНР.

Щодо джерельної бази дисертацiйного дослiдження М. Трушинського, то вона є оригiнальною i презентабельною, скрупульозно проаналiзованою. Слiд зазначити, що у роботi широко використанi практично усi державнi та церковнi архiви регiону, що дослiджується, а також матерiали Архiву Актiв Нових у Варшавi, передовсiм документи мiнiстерства освiти, та iнших архiвiв Польщi, що дозволило авторовi всебiчно проiлюструвати усi аспекти перебiгу процесу катехизацiї в ПНР у 1945-1989 pp. Заслуговує на схвалення також методологiчна база наукового дослiдження, яка широко представлена та предметно аргументована.

Другий роздiл працi присвячений катехизацiї у Польщi в 1945-1989 pp. У рамках пiдроздiлiв грунтовно з'ясовано двi проблеми - полiтику владi ПНР щодо церкви i катехитичного навчання та катехизацiю пiсля II Ватиканського собору 1962-1964 pp. Автор зупинився на ролi примаса кардинала Стефана Вишинського у життi польського суспiльства 1950-их рр., коли в жовтнi 1956 р. розгорнувся потужний страйковий рух i ситуацiя загрожувала компартiйним структурам втратою владi. Саме дiалог церкви – кардинала Вишинського i першого секретаря ПОРП В. Гомулки вiв до нацiонального примирення. Влада змушена була уступити, увiвши nauку релiгiї u школах.

Особливий акцент у розділі зроблено на відзначення 1000-ліття прийняття християнства на польських землях (1966 р.), коли було представлено дві програми святкування цієї події: одна підготовлена римо-католицьким Єпископатом, а інша - офіційно владою. Владний проект демонстрував виразні антиватиканівські позиції, містив атеїстичні заходи і ін. Завдання адміністрації полягало також і в тому, щоби не допустити візиту у Польшу папи Павла VI. Водночас незважаючи на це, сама підготовка і святкування цього християнського ювілею сприяли, і в не останню чергу завдяки діяльності церкви, наростанню опозиційних настроїв в польському суспільстві, на що треба було звернути особливу увагу в дисертації.

У роботі детально описано життя Церкви, зокрема як проходили номінації на Єпископів, призначення рядових священиків і пробоштів, та яка була роль у цьому процесі державної влади. Польський костел у період 1945-1989 рр. перебував під контролем IV департаменту Міністерства до справ визнань, який називався службою безпеки. В дисертації зазначається, що саме офіцери служби безпеки схиляли ксьондзів різними способами до співпраці. Інколи це здійснювалося шантажем і погрозами. У випадку відмови від співробітництва, стверджує дисертант, служби створювали тиск на священиків та парафіян: відмовляли у дозволі на будову костелу чи плебанії, проведенню ремонтів сакральних споруд, здійсненню процесій в день свята Божого тіла. Особливо активно власті здійснювали тиск на церкву при допомозі фінансових утисків: були накладені спеціальні податки відожної закупленої костелом речі, контролювалося владою також надходження фінансів та їх витрати тощо. Служба безпеки, як зазначається в дисертації, створила складні умови праці священика: вимагала донесень про роботу ксьондза як від його найближчого оточення (органіста, костельного – особи яка прибирала приміщення і готувала його до проведення служб, господині та ін.), а також вірних парафії. Слідкували як за публічними висловлюваннями священиків, так і за їх приватним життям. Щоправда, чомусь в роботі не згадується, що головним приводом для наступу влади на костел стало оголошення в червні 1949 р. папою Пієм XII енцикліки

про відлучення від віри й церкви членів компартій та прихильників комунізму, у відповідь на яку польським сеймом у серпні 1949 р. був схвалений Декрет про свободу совісті і сумління, який дозволяв притягати до відповідальності за будь-яке примушування до релігійної практики.

Третій розділ праці присвячений аналізу організації катехитичного навчання на північно-східних землях Польщі. Автор виділяє три періода катехизації учнів та молоді: 1945-1956; 1956-1961 рр. та 1961-1989 рр. Водночас слід зауважити, що в попередньому розділі про катихезу в Польщі після Другої світової війни йдеться про два періоди цього процесу (1945-1961 і 1961-1989 рр.), а в авторефераті дисертації ще одним окремим періодом виділяється 1956-1970 рр. або 1956-1965 рр., що характеризувалися, на думку дисертанта, нормалізацією стосунків Церкви і світської влади (с. 5, 16). Отже, в цьому випадку або йдеться про різні процеси чи явища, або відсутня чітка аргументація їх періодизації.

Незважаючи на ці явні упущення дисертанта, у роботі детально описано вивчення релігії у шкільних програмах відповідно до певних класів. Автор дослідив, що у фахових школах, гімназіях та ліцеях програма дещо відрізнялася від звичайних початкових і середніх шкіл. В дисертації зазначено, що катехизація в школах регулювалася пастирськими завданнями єпископів, численними розпорядженнями, які повинні були як відповідати потребам вірних, так і загальній концепції перспектив розвитку римо-католицької Церкви. Процеси катехизації регулювалися кодексами канонічного права. Особливо це було пов'язано з кодексом 1983р. про «Навчальні завдання церкви». Відповідні документи Єпископату Польщі, які випливали з кодексів канонічного права регулювали релігійне навчання і виховання та систематично видавалися протягом 1945-1989 рр.

У цьому розділі аналізується також атеїстичний рух комуністичної влади щодо громадського життя і, особливо, щодо школи. Атеїстична політика держави охоплювала також видавництва, передовсім це стосувалося релігійних видавництв (постійними були заборони роботи церковному видавництву

«Мир»; час від часу священикам заборонялося видавати літературу на релігійну тематику та ін.).

В умовах, коли власті ліквідовували релігійне навчання в школі, повставали «катехитичні пункти», осередки при костелах, де здійснювалося навчання релігії. Автор показує діяльність таких «катехитичних пунктів», активізація яких була відповіддю релігійних видавництв, які друкували літературу для школи на антирелігійні репресії влади.

Безперечним позитивом дисертації, що захищається в Україні, є те, що у четвертому розділі праці звернуто увагу на катехизацію у середовищі українців та білорусів, які знаходилися у Вармінсько-Мазурському воєводстві, у Бялостоцькому воєводстві (повіти Сокулка, Бялишток). Однак, в силу того, що православна і греко-католицька церква знаходились в особливо складних умовах, церковне навчання здійснювалося тут лише на парафіях окремими духівниками, хоча на Білосточчині процес катехизації православних в школі залишився ще у першій половині 1950-их рр.

Нарешті, у п'ятому розділі роботи вивчається методичне і кадрове забезпечення процесів катехизації у 1945-1989 рр. Автор зазначає, що нова формація капелана була окреслена майбутнім папою Каролем Войтилою у 1967 році. Церква націлювала катехитів на те, щоб вони більше уваги в науці релігії приділяли інтерпретації загальнолюдських проблем, більше працювали з молоддю, вразливою до суспільних цінностей, а також з окремими групами з низьким морально-релігійним станом. Катехизацію здійснювали як духовні особи, так і світські катехити. У 1980-х рр. з'явилися нові форми роботи з молоддю – «оазові рухи», паломництво, праця із студентською молоддю і ін. Відповідно в нових умовах, як зазначає дисертант, ставились завдання якінішої підготовки духовних осіб. Згідно кодексу канонічного права 1983 р. після закінчення семінарії духівники мали продовжувати навчання на т.зв. післядипломних студіях (навчання тривало 5 років, проте згодом зменшилося до 3 років). Значну увагу було приділено навчанню практичних вмінь

священика – працювати з дітьми та шкільною молоддю, виголошувати недільні проповіді та ін.

Щоправда, в цьому розділі (або в попередніх) бажано було б виділити окремий підрозділ про особливу роль архієпископа (з 1963 р.) Краківського Кароля Войтили, а згодом (з 1978 р.) Папи Іоанна Павла II, найславнішою сторінкою служіння якого в Польщі було залучення молоді до церкви і сприяння євангелізації польських населених пунктів, а пасторської діяльності – сприяння культурному опору комуністичним диктатурам та зближенню християнських церков. Досить згадати з приводу цього висловлювання Леха Валенси про те, що без Іоанна Павла II крах комунізму відбувся би «пізніше і набагато більшою кров’ю».

Щодо висновків дисертаційного дослідження, то вони в цілому логічно випливають із поставлених наукових завдань і є достатньо аргументованими, але як для докторської дисертації могли б бути більш розлогими й ґрунтовнimi.

В цілому, позитивно оцінюючи оригінальну дисертаційну роботу М. Трушинського, поряд із вже висловленими вище зауваженнями й побажаннями, слід вказати й на деякі інші конкретні упущення автора.

На наш погляд, окрім періоди щодо організації катехитичного навчання та виховання представлені у роботі нерівномірно (більше описано ситуацію, яка склалася щодо науки релігії у 1953-1956 рр., 1961 р., 1963-1966 рр., а менше – в другій половині 1940-их рр., чи в кінці 1970-их – на початку 1980-их рр.). Наприклад, щодо 1980-х років, то цікаво було б довідатися із роботи про ставлення незалежної профспілки «Солідарність» до Церкви в цілому і катехитичного навчання зокрема, або про роль польської католицької церкви у процесі роботи «круглого столу», який врешті привів до вільних виборів у Польщі в червні 1989 р., які позбавили комуністів монополії на владу.

Хотілось би, що б в роботі більш ґрунтовно й предметно було представлено катехитичні процеси, які проводилися греко-католицькою та православною церквами, особливість і наслідки такої праці тощо (хоча цьому є причина - в

загальному контексті така діяльність була меншою у порівнянні з католицьким костелом).

При розробці теми, яка поєднує проблемність і часові межі, автор змушений віддавати перевагу або хронологічному, або сюжетному підходам. Вибір підходу – особисте право дослідника. В даному випадку ним обрано проблемно-хронологічний підхід, але з перевагою розгляду розвитку катехизації в ПНР у хронологічній динаміці, що часом приводить до повтору сюжетних ліній в різних розділах дисертації.

Нарешті, оскільки текст автoreферату перекладався з польської мови на українську, то в ньому не вдалося уникнути полонізмів. І взагалі, згідно загальним вимогам в Україні до автoreфератів докторських дисертацій з історії, він міг бути більшим за обсягом (принаймні на 8-10 сторінок), а отже – глибшим за змістом, особливо щодо розкриття положень, які виносяться на захист.

Творчий доробок М. Трушинського пройшов необхідну наукову апробацію, в тому числі і в Україні, а результати його дисертаційної роботи можуть бути використані як в навчальному процесі з новітньої історії країн Центральної та Східної Європи, так і в подальшому дослідженні польської історії.

Врешті, незважаючи на висловлені нами зауваження й побажання, робота Марека Трушинського є цілком самостійним, комплексним і завершеним дослідженням, яке розкриває значиму наукову проблему з новітньої історії Польщі, відповідає вимогам ДАК МОН України, які ставляться до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики Український
Інститут

Віднянський С. В.

*Б. Віднянська С. В.
Учений секретар*